

«Іван Мазепа» 1918 року: кінематографічне не/відкриття України

Анастасія Пауценко

1917–1918 роки – час, коли Україна, здобувши автономію, а згодом незалежність, уперше за довгий час вийшла на міжнародну арену. Звісно, не варто переоцінювати значення цього факту для тодішньої Європи, яку трусило світовою війною. Однак нова держава з'явилася, вступила у міжнародні зв'язки – і цю колишню «білу пляму» на ментальній мапі світу потрібно було якось означити. Особливо актуальним це було для Німеччини, що з нею УНР 1918 року підписала мирну Брест-Литовську угоду, яка передбачала тісний контакт між обома державами. Не дивно, що услід за газетними шпальтами українська тематика виринула і в мистецтві: пригадавши пов'язані з цим краєм міфологеми, Німеччина у 1918 році випустила «Мазепу, народного героя України» режисерів Лупу Піка і Мартіна Бергера¹. У світовій культурній традиції утвердилися три основні образи Мазепи: в патріотичній українській – це герой-визволитель, у російській (і за нею в непатріотичній українській) – зрадник, у західноєвропейській, яку мало хвилювали проблеми українсько-російських стосунків, – романтичний герой-коханець. Це дещо несподіване для нас трактування народжене яскравою вигадкою неприязного до Мазепи польського придворного Пасека. У своїх «Споминах» не обділений літературним талантом автор написав історію нещасливого роману молодого українця, що служив тоді при дворі Яна Казимира. За цією легендою, Мазепа мав коханкою дружину польського магната; ображений чоловік зі своїми слугами уїпмав його, прив'язав оголеним до коня і пустив, причому кінь домчав аж до українських степів². Образ прив'язаного до шаленого коня героя, відданого на поталу долі, захопив романтиків. Постать гетьмана була знайома західному світу ще в XVIII столітті: він фігурує у «Великому посольстві» єзуїта-місіонера Госцецького, що у 1712–14 рр. подорожував до Туреччини і описав мандрівку у віршах³, «Історії Карла XII» Вольтера (1731), «Спогадах Азема» д'Орвіля (1764). Ціла низка присвячених йому творів, літературних і живописних, з'явилася в XIX столітті; згадаємо лише найвідоміші:

«Мазепа» Байрона (1819) і Гюго (1829), «Паж Мазепа» Жеріко (1820) і «Мазепа на вмираючому коні» Делакруа (1824). Сюжети всіх цих творів оберталися навколо все того ж образу оголеного юнака на коні.

Вся ця передісторія безпосередньо пов'язана з фільмом. Сам він, до речі, не був першим закордонним фільмом про гетьмана: йому передували екранізації Байронової поеми «Мазепа» Френка Дадлі (Великобританія, 1908) і «Мазепа, або Дикий кінь татар» Френсіса Богтза (США, 1910). Якщо сюжет першої приблизно відповідає історії Пасека⁴, в другій з'являються вельми показові деталі: її герой – син татарського ватажка, в дитинстві полонений і вихований поляками. До коня його прив'язав батько коханої, що не бажав її шлюбу з Мазепою. Зрештою, кінь приносить юнака до татарського табору; впізнаний батьком, герой стає його спадкоємцем і викрадає свою суджену, щоб об'єднатися з нею навіки⁵.

Німецький «Мазепа» став першим повнометражним за сучасними мірками фільмом на цю тему. Попри назву, що корелювала з українським поглядом, автори розвинули все той же образ романтичного героя-коханця. Йому відвели любовну лінію, відверто другорядну на тлі сюжету, що обертався навколо інтриг одного польського можновладця проти іншого. Події фільму, отже, розгортаються в Речі Посполитій за царювання короля Яна Казимира. На країну нападають росіяни, і король розсилає підданим листи із закликом прийти на допомогу. Графи Чернін і Скруджинський та гетьман (!) Мазепа стають героями війни. Король осипає милостями Скруджинського, якого ображений такою несправедливістю Чернін обмовляє перед ним і змушує до втечі. Участь Мазепи в подіях обмежується тим, що він, закоханий у дочку Скруджинського Біянку, попереджає її щодо Черніна, а сам зазнає кари: колишня коханка гетьмана – дружина графа, останній же дізнається про цей роман; Мазепу роздягають і прив'язують до коня, той мчить його до козацького табору (цей епізод, до речі, втілено найбільш яскраво; особливо ефектний паралельний монтаж розповіді героя козакам із «флешбековими» планами його пригод). Зрештою, на чолі козацького загону герой рушає на порятунок коханої, вступає в бій з графським загonom і дістає

¹ У рамках проекту Інтернет-ресурсу Europeana, присвяченого Першій світовій війні, цю кінострічку виклав Нідерландський кіноінститут (EYE Film Instituut Nederland). – <http://www.europeana1914-1918.eu/en/europeana/record/08614/cat41703>

² Борщак І., Рене М. Іван Мазепа. – К.: Свенас, 1991. – С. 10.

³ Господин А. Мазепа у світовій літературі. – Вінніпер: Просвіта, 1987. – С. 29.

⁴ http://www.imdb.com/title/tt0331287/?ref_=fn_al_tt_3

⁵ http://www.imdb.com/title/tt0001311/?ref_=ttpl_pl_tt

важкі поранення. Все це, щоправда, виявляється зайвим, оскільки Скруджинський на той момент уже встигає виправдатися перед королем і вирвати дочку з рук ворогів. Так чи інакше, Мазепа здобуває наречену і, до того ж, титул князя України. Загалом, хоча саме його ім'я фігурує в назві, з'являється герой лише в кількох епізодах.

Цікаво, що кінематографісти вирішили зосередитися на апробованій романтичній версії історії, попри політичну актуальність теми України загалом і Мазепа зокрема. Хоча протистояння гетьмана Росії і загалом його європейська орієнтація мали бути відомі зацікавленим хоч би з Вольтерової «Історії Карла XII», у фільмі це проявилось хіба що у вступному епізоді нападу росіян на Польщу. Можливо, не випадковим було й ім'я антагоніста, не характерне для поляка – граф Чернін. Саме так звали міністра закордонних справ Австро-Угорської імперії у 1916–1918 роках, якому довелося подати у відставку через скандал: політик сподівався укласти з Антантою сепаратний мир і навіть намагався провести переговори, про що стало відомо; це, звісно, викликало відповідне ставлення до Черніна в Німеччині. До речі, саме він стояв на чолі австро-угорської делегації в Бресті і підписав мирну угоду з УНР.

Словом, у виборі між політичною злободенністю і сюжетною атрактивністю впевнено перемогла остання. Сам же підхід до репрезентації історії сподівано засвідчив по суті цілковите незнання України і брак бажання заглибитися в її специфіку – ставлення до матеріалу, щоправда, загалом характерне для кіно тої епохи (та й, зрештою, наступних). Як місце дії у стрічці фігурує чи то Польща, чи то Україна, назагал подана як абстрактний слов'янський простір. Так, шляхта, включаючи Мазепу, має ознаки/знаки польської національної культури: жупани, шапки зі страусовими перами, довгі обвислі вуса, що закривають півобличчя (це, між іншим, значно утруднює ідентифікацію персонажів, особливо у кінострічці, побудованій на середніх і загальних планах). Щодо національної приналежності нижчих верств, тут можна знайти ознаки чи не всіх слов'янських народів; навіть запорожців позбавлено стереотипних для нас рис і показано без оселедців, зате (деякі) з бородами. Саме слово «Україна», крім назви фільму, фігурує лише наприкінці, і то в колоніальному контексті: король Речі Посполитої проголошує Мазепу її князем.

Таким чином, спроба репрезентації України та її історії на великому екрані показала радше відсутність, аніж присутність нашої країни на культурній мапі Європи. Про це свідчить вже такий момент, як відсутність у фільмі пов'язаних із нею стереотипів. Останні зазвичай дратують нас, проте говорять про бодай поверхове уявлення про країну і її особливості: наприклад, «малоросійська шароварщина», що квітла на дореволюційному російському екрані, все ж дозволяла чітко відмежувати українців і, хай поза інтенцією авторів, вже тоді проголошувати: «Україна не Росія». У західному світі такої зображальної традиції не було – як не було й України. Формування її екранного образу потребувало часу і зусиль – і, мабуть, поступово відбулося б, якби не зміна історичних обставин. Уже на-

прикінці 1918 року німецькі війська покидають територію УНР, тож інтерес до цього союзника (а точніше, джерела постачання продовольства) тривалим не став. Мине небагато часу – і наша держава знову зникне з політичної мапи світу. За кордоном образ України час від часу виринатиме в окремих фільмах, але знову ж таки без закріпленої системи зображення. Проте це вже тема для іншої статті...

Кадри з фільму «Мазепа». Режисери Лупу Пік, Мартін Бергер. Німеччина, 1918.

